

ARTEMIS-DIANA ȘI MITOFOLCLORUL ROMÂNESC

Ideea acestei lucrări a izvorât din constatarea că atât filologii cât și istoricii au admis proveniența numelor divinităților românești Sânziana și Zâna din *Sancta Diana* și *Diana*, fără însă a se analiza asemănarea dincolo de nivelul etimologic în însăși structura acestor divinități. Lucrarea de față își propune să vadă în prelungirea acestei asemănări etimologice o perpetuare a chipului Dianei în universul credințelor populare românești.

În istoriografie, prima semnalare a acestei corespondențe etimologice îi aparține lui Dimitrie Cantemir care, în *Descriptio Moldaviae*, vorbind de superstițiile moldovenilor, amintește și zâna, precizând: "cuvânt pe care l-ai bănuî că provine din numele Dianei"¹. Ideea a fost mai clar conturată de Sextil Pușcariu. El indică Sânziana ca fiind *Sancta Diana*, Zâna fiind *Diana* iar termenul "zanatic" ca fiind un peiorativ creștin la adresa păgânilor adoratori ai Dianei, din *dianaticus* ajungându-se la "zănatic"². Această teză a fost acceptată de majoritatea cercetătorilor³.

Investigația pe care o propun necesită câteva precizări preliminare. Nu voi face o analiză încadrată strict între Diana și Sânziana. Se poate sesiza un paralelism între cele două divinități și între grupurile de fecioare ce le însoțesc, Nimfe respectiv Iele. Spre deosebire însă de Diana care apare clar separată de însoțitoarele sale, cu o personalitate mult mai puternică decât a Nimfelor, Sânziana-Cosânzeana trebuie neapărat văzută în interiorul grupului Zânelor/Ielelor. Ea este stăpâna lor dar aparține organic acestui grup, mai mult chiar, ponderea Ielelor în folclorul nostru este mult mai mare decât a Sânzienei văzută singular. În consecință, voi urmări perpetuarea imaginii Dianei în folclorul românesc, studiind-o pe Sânziana-Cosânzeana dar făcând referiri și la grupul Zânelor. În plus, pornesc de la constatarea că Zânele/Ielele reprezintă corespondentele Nimfelor, idee pe care am încercat s-o demonstrez într-un studiu anterior.

Cultul Dianei în Dacia romană este bine reprezentat, din punctul de vedere al monumentelor epigrafice și sculpturale ocupând locul doi între *Dii Consentes*, după Iupiter⁴. Diana romană reprezintă simbioza zeiței italice arhaice cu Artemis a grecilor, după fuziunea celor două divinități fiind foarte greu de distins profilul individual al fiecăreia. Artemis-Diana este sora lui Apollo, fiica lui Zeus și Leto, apărând însă și ca fiică a Demetrei sau a lui Dionysos și a Isidei⁵. Este zeița fecioară a vânătorii și a naturii sălbatice, fără a-i lipsi însă atribuțiunile mateme și legăturile cu simbolistica fertilității⁶. Ea este stăpâna Nimfelor împreună cu care colinda pădurile și munții, vânează și dansează. Imaginea ei se suprapune peste cea a Lunii, fiind adorată ca divinitate selenară⁷.

Ileana Cosânzeana este o figură centrală a mitologiei românești. Apare în numeroase specii literare (balade, basme, colinzi, descântece), având în diversele variante nume felurite. Cele mai frecvente sunt Ileana Sânziana și Ileana Cosânzeana ori simplu Sânziana, Cosânzeana. Alături de acestea mai întâlnim

¹ D. Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, București, 1973, III, 1, p.341-343.

² S. Pușcariu, *Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache. I. Lateinisches Element*, Heidelberg, 1905, nr.1928, apud M. Bărbulescu, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984, p.214-216.

³ V. Pârvan, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului dacoroman*, București, 1911, p.120-123; M. Eliade, *De la Zalmoxis la Genghis Han*, București, 1980, p.79-80; M. Bărbulescu, *op. cit.*; V. Kernbach, *Dicționar de mitologie generală*, București, 1989, s.v. Zâne.

⁴ M. Bărbulescu, *Culte greco-romane în provincia Dacia*, (Diss. Cluj-Napoca, 1985), p.60.

⁵ *DA*, II, 1, p.130-157, s.v. *Diana* (P. Paris).

⁶ W. Otto, *Zeli Greciei*, București, 1995, p.88-96.

⁷ M. Eliade, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, București, 1992, p.275-276; *DA*, loc.cit.

Codreana Sânziana⁸, Ileana Costântena⁹, Iana Sânziana¹⁰, Ileana Brăileana¹¹, Ileana Rujuleana¹², Ileana Cosânzeana¹³, Iliana din Ardeal, Iliana Nandruului, Ziana¹⁴, Iliana Sandrului¹⁵, Frumoasa Lumii, Mândra Lumii, Zâna Dobrozina, Crăiasa Zânelor¹⁶, Rozuna Doamna florilor¹⁷, Mușata Locului¹⁸, Irodiada, Irodiasa¹⁹, Chira Chiralina²⁰.

Este Sora Soarelui, Stăpâna lelelor, fiica lui Alexandru Macedon sau a lui Sandru împărat, mai rar a lui Rusalin împărat ori a Mumei Pădurii. Ca și Diana este stăpâna munților sălbatici, a pădurii și a fiarelor, zână fecioară având însă și calități materne și fertilizatoare²¹.

Cosânzeana nu este o copie absolut perfectă a Dianeii, existând mai multe aspecte care nu aparțin ambelor divinități, dar principalele lor trăsături "de caracter", structurile interne ale divinității se dovedesc a fi aceleași.

Ambele sunt divinități ale naturii sălbatice, sălășluind departe de așezările oamenilor. Eschil o numește pe Artemis "Doamna Munților Sălbatici"²², în timp ce Sânzâiana e Crăiasa Codrului, avându-și sălașul de cele mai multe ori pe un munte înalt, pe un munte de sticlă sau cleștar²³.

Artemis-Diana iubește apele limpezi, iar izvoarele termale își revarsă binefacerile prin forța ei²⁴. În pădurea de la Nemi se afla lacul Dianeii numit și "oglindea Dianeii"²⁵. Pausanias spune că în Arcadia e confundată cu Eurynome (fiica lui Oceanos), jumătate femeie, jumătate pește, element de care putem apropia transformarea Ilenei Cosânzeana în mreană, sau eliberarea zânei din pântecul unui pește²⁶. Cosânzeana e legată și de izvoare, râuri, fântâni, în preajma cărora apare adeseori. Uneori ea se arată muritorilor ridicându-se din undele unui lac²⁷. Legătura cu elementul acvatic izvorăște din caracterul

⁸ L. Șăineanu, *Basmelor române în comparație cu legendele antichității clasice și în legătură cu basmele popoarelor învecinate și ale tuturor popoarelor romanice*, București, 1980, p.336.

⁹ T. Frâncu, G. Candrea, *Românii din Munții Apuseni*, București, 1888, p.258-272.

¹⁰ C. Brăiloiu, E. Comișel, T. Gălușcă Cârșmaru, *Folclor din Dobrogea*, București, 1973, p.207-292.

¹¹ L. Șăineanu, *Ietele, Dânsule, Vântoasele, Frumoasele, Șomanele, Măiestrele, Milostivele, Zânele*, în *Studii de mitologie comparată*, București, 1886, p.14.

¹² O. Bârlea, *Mică enciclopedie a poveștilor românești*, București, 1976, s.v. *Ileana Cosânzeana*.

¹³ G. Dem. Teodorescu, *Poezii populare române*, București, p. 401.

¹⁴ A.M. Marienescu, *Poezii populare din Transilvania*, București, 1971, p.18-21, 90-94, 425-429, 551-552, 558-559.

¹⁵ C. Brăiloiu, *op.cit.*

¹⁶ O. Bârlea, *op.cit.*

¹⁷ G. Catană, *Rozuna Doamna florilor*, Timișoara, 1974, p.1-21.

¹⁸ T. Capidan, *Aromânii. Dialectul aromân. studiu lingvistic*, București, 1932, p.522; P. Papahagi, *Basmelor aromâne și glosar*, București, 1905, p.51, 122.

¹⁹ A. Gorovei, *Literatură populară*, București, II, p.114-156.

²⁰ I.A. Candrea, O. Densușianu, *Din popor*, București, 1908, p.44-50.; V. Kernbach, *op.cit.*, s.v. *Chira Chiralina*.

²¹ R. Vulcănescu, *Mitologie română*, București 1985, p.399-430; V. Batură, *Cultura spirituală românească*, București, 1992, p.173-182.

²² M. Eliade, *op.cit.*, p.275-276.

²³ A.M. Marienescu, *op.cit.*, p.292-296; T. Frâncu, G. Candrea, *op.cit.*, p.248-272.

²⁴ W. Otto, *op.cit.*, p.89.

²⁵ J.G. Frazer, *Creanga de aur*, I, București, 1980, p.8-28.

²⁶ N. Densușianu, *Vechi cântece și tradiții populare românești*, București, 1975, p.89-99; I. Pop Reteganul, *Povești ardelenesti culese din gura poporului*, Brașov, 1913, II, p.41-52.

²⁷ T. Frâncu, G. Candrea, *op.cit.*

fertilizator al acestor divinități și din caracterul lor selenar, luna la rândul ei aflându-se în legătură cu elementul umed și ciclurile fertilității naturii. Cea ce lipsește Cosânzenei ca toți termeni comparației să fie egală este legătura cu apele termale (asta probabil pentru că în general în folclorul nostru aceste ape nu apar).

O altă trăsătură comună e ipostaza de *potnia theron*. Ele stăpânesc pădurea și fauna care o populează. Din nou imaginea Cosânzenei nu se suprapune perfect, căci spre deosebire de *Diana Venatrix*, Cosânzenei îi lipsește atitudinea de divinitate a vânătorii. Ea apare în legătură cu vânătoarea doar când pedepsește pe fiul de împărat care-i ucidea animalele.

Ambele divinități sunt selenare. Diana este sora lui Apollo iar Cosânzeana e Sora Soarelui. Deși distinctă de Luna, Diana apare strâns legată de astrul nopții. În inscripția sincrētistă de la *Apulum*, alături de divinitatea masculină *Serapis-Iupiter-Sol* avem divinitatea feminină *Isis-Luna-Diana*²⁸. Epitetul *Lucifera* e specific și Lunii și Dianei²⁹; Artemis e numită și "zeița care colindă noaptea"; apare înfățișată cu făclii în mâini, având epitetul *Phosphoros* (purătora de lumini)³⁰.

Artemis e "zeița cerului", aflându-se în permanentă legătură cu fratele ei, Soarele. Peșită de multe ori de acesta, e transformată de Dumnezeu - pentru evitarea incestului - în lună³¹. Mihai Coman consideră că Sora Soarelui și Luna sunt personaje diferite, care însă se interferează³².

Într-o legendă din Muscel se povestește că Luna era foarte frumoasă, dar Dumnezeu a mănjit-o cu tină pentru ca Soarele, fratele ei, să n-o iubească. La fel, o legendă grecească relatează mănjierea Artemidei, ca Alpheu să n-o recunoască³³.

Diana și Sânziana sunt și divinități ale fertilității, ale belșugului. Diana face să germineze pământul, dând roade bune și frumoase, ea dă finalitate bogată muncilor agricole. Aspectul ei selenar o leagă de germinația plantelor, de procrearea animalelor și oamenilor³⁴. Cosânzeana este cea care "îmverdește țarinile și înfloare câmpurile"³⁵. Este stăpâna plantelor medicinale. Etnobotanica ne furnizează în acest caz un aspect interesant. Pelinul, plantă medicinală, utilizat ca având calități apotropaice, ferește oamenii de ieie, Sânziane și alte dăduri, se numește *Artemisia vulgaris*, iar pelinița, folosită în aceleași scopuri, *Artemisia absinthum*. Numele plantei indică o asemănare evidentă cu Artemis³⁶.

Amândouă sunt legate de viața animalelor și de înmulțirea lor. Particular apar ca zeițe ale vacilor. Titus Livius, în *Ab Urbe condita*, o prezintă pe Diana italică având drept animal sacru o vacă. Cosânzeana este stăpâna "vacilor frumoase și lăptoase", iar ieiele, însoțitoarele ei, sunt legate de credințele furtului manei vacilor, a furtului de lapte³⁷.

Dianei i se aduc ofrande și e invocată ca protectoare a câmpurilor. Obiceiul Drăgaicelor, precum și jocul călașarilor, strâns legate de Cosânzeana, prezintă elemente de rituri agrare solicitatoare de fertilitate³⁸.

²⁸ CIL, 7771.

²⁹ M. Bărbulescu, *Culte...*, p.127.

³⁰ W. Otto, *op.cit.*, p.92.

³¹ N. Densușianu, *op.cit.*, p.89-99.

³² M. Coman, *Sora Soarelui*, București, 1983, p.7-110.

³³ Gh.F. Călugăraș, *Superstițiile poporului român*, București, 1914, p.90.

³⁴ DA, *loc. cit.*

³⁵ L. Șăineanu, *Basmele...*, p.336.

³⁶ O. Bârlea, *op.cit.*, p. 201-203.

³⁷ A. Fochi, *Dăduri și eresuri populare de la sfârșitul secolului al XIX-lea*, București, 1976, s.v. Ieiele; A. Rațiu, *Românii de la est de Bug*, București, 1994, p.70-168.

³⁸ D. Cantemir, *op.cit.*; O. Bârlea, *Esu despre dansul popular românesc*, București, 1982, p.41-53.

O serie de practici și credințe ale belșugului sunt legate de lună, astru care în momentul în care apare personalizat, este Ileana Cosânzeana. Când luna se află în creștere se plantează sau se tund pomii, se tund oile, se pun ouăle sub cloșcă, se bat banii din pungă ca să fie toată luna³⁹.

Artemis-Diana este "stăpâna femeilor", forța ei extinzându-se asupra întregului domeniu al acestora⁴⁰. În lumea satului românesc Ielele îndeplinesc același rol, iar Cosânzeana este divinitatea consacrată a fetelor⁴¹. Deși zeițe fecioare, ambele patronază nașterea și căsătoria. Acest aspect contradictoriu, coexistența virginității și maternității, le este specific amândouă. În special în basme, Cosânzeana se abate de la regulă, căsătorindu-se cu eroul care trece de multiplele încercări. Acest element pare să aparțină unei evoluții mai târzi care a alterat caracterul inițial al divinității, fapt demonstrat și de precizările basmelor, că în cazul căsătoriei ea își pierde puterea supranaturală, începe să îmbătrânească și împărăția ei dispare⁴². În general creațiile folclorice o prezintă ca fiind fecioară de excepție, pețită dar niciodată dobândită, simbol al purității și neîntinării. Din acest punct de vedere, caracteristic îi este calificativul: "e fecioară nu nevestă"⁴³.

Artemis-Diana este zeiță a nașterii. Artemis e numită *Locheia* ("a nașterilor"), *Ilita* ("a durerilor facerii"), invocată: "tu care ajuți în durerile facerii fără să le cunoști tu însăși". Apare în ipostaza de doică, prietenă a copiilor, implicată în educația lor⁴⁴. Cosânzeana nu e nominalizată expres în textele legate de naștere. Ielele apar însă frecvent și sunt contaminate cu Ursitoarele. Faptul că Sânziana nu apare în textele populare ale nașterii în timp ce însoțitoarele ei apar, nu duce neapărat la concluzia că trebuie să o excludem din acest context. Numele ei apare în cântecele de leagăn, în credințele legate de somnul copiilor și în textele menite să-i apere pe aceștia de duhuri rele⁴⁵. O posibilă asemănare putem întrezări și între dansurile războinice organizate de efebi în cinstea Artemidei⁴⁶ și călușarii - ceată juvenilă de inițiere a cărei principală specialitate e dansul (pe care-l numim războinic) - ei fiind patronați de Irodeasa, deci de Sânziana-Cosânzeana⁴⁷.

Jocul călușarilor furnizează și alte aspecte interesante. În unele localități din Oltenia în ceată sunt admise și fete, una din ele - vătășița - fiind înarmată⁴⁸, ceea ce ne face să ne gândim la dansul Drăgaicelor (Iele), care mimează la un moment dat un duel. Interpretarea lui Ovidiu Bârlea, care vede în acest duel o rămășiță a luptei dintre *Rex Nemorensis* și contracandidații săi⁴⁹, pare cam îndrăzneată. Prezența vătășiței în ceata călușarilor, lupta Drăgaicelor, sunt elemente care, legate fiind de Sânziana, o apropie din nou de Diana.

Alte trăsături comune sunt muzica și coregrafia. Artemis iubește dansul și muzica. Apare uneori cu lira, ca și fratele ei Apollo, iar referitor la virtuțile ei coregrafice e de semnalat zicala "unde n-a dansat Artemis?"⁵⁰. Sânziana și alaiul ei sunt de asemenea specialiste în cânt și dans. Dansează în văzduh sau

³⁹ Gh.F. Căușianu, *op.cit.*, p.91.

⁴⁰ W. Otto, *op.cit.*, p.94.

⁴¹ M. Coman, *op.cit.*, p.29.

⁴² I. Pop Reteganul, *op.cit.*

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ W. Otto, *op. cit.*, p.94.

⁴⁵ A. Fochi, *op.cit.*; A. Gorovei, *Folclor și folcloristică*, Chișinău, 1990, p.272.

⁴⁶ W. Otto, *op.cit.*

⁴⁷ O. Bârlea, *Eseu...*, p.41-53.

⁴⁸ E. Petruțiu, *Forme de organizare a tineretului. Călușarii*, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei*, VIII, 1976, p.263-274.

⁴⁹ O. Bârlea, *Folclorul românesc*, I, București, 1981, p.406-408.

⁵⁰ M. Eliade, *op.cit.*; DA, *loc.cit.*

acolo unde poposesc pe pământ, cântă "măiestru", folosind și unele instrumente muzicale⁵¹.

Și iconografic cele două divinități seamănă. Sunt zeițe tinere și frumoase, înfățișate mereu în natura silvestră, frecvent înconjurate de animale. Mai rar apar îmbrăcate în zale⁵². Sânziana nu apare însă purtând arme, basmele nu ne-o înfățișează colindând pădurile cu arcu! și tolba în spate ca și Diana. În descântece însă, cei loviți de Iele sunt de multe ori "săgetați" de acestea⁵³, iar într-un basm Gruia lui Novac este ucis de Zâna Pădurii, fiind "săgetat" de aceasta⁵⁴.

Epitetele Dianei se regăsesc parțial în numirile acordate Sânzienei sau Ielelor de către creațiile folclorice.

Pentru *Regina* corespondentul ar putea fi "Crăiasa", "Doamna", "Stăpâna", pentru *Sancta* apare "Sfânta" și "Stintele", pentru *Bona*: "Buna" și "Bunele", pentru *Potentissima*: "Puternicele"⁵⁵.

Epitetul *Melifica*⁵⁶, singular deocamdată a fost asociat cu Nimfele *Mellissae* și epitetul *Mellissaios* pentru Zeus⁵⁷. În plus, l-am putea asocia și cu epitetul *Examinatrix* de la *examino* -are verb al cărui sens primar era "a roi", "a forma roiuri de albine"⁵⁸. În folclorul românesc apar zâne ale albinelor, apar albine care îl ajuta pe eroul ce o caută pe Ileana Cosânzeana și există de asemenea credința că la lună plină, luna fiind Cosânzeana, se recoltează mai multă miere⁵⁹. Probabil că și numirea de "Dulcile" sau "Dulțile" dată Ielelor⁶⁰, se află în legătură cu aceeași idee.

În concluzie, s-ar putea spune că persistența etimologică a Dianei sub forma vocabulelor Zâna și Sânziana, fenomen prezent și în celelalte limbi romanice⁶¹, poate fi cu certitudine dublată de ● persistență de ordin mitologic.

IRINA GHINESCU
Universitatea "Babeș-Bolyai"
Cluj-Napoca

ARTHEMIS-DIANA ET LE MYTHOFOLKLORE ROUMAIN

RÉSUMÉ

Cette épreuve continue une recherche antérieure sur le thème de la perpétuation de l'image des Nymphae greco-romanes dans le folklore roumain.

⁵¹ V. Kernbach, *op.cit.*, s.v. *Iele*; A. Fochi, *op.cit.*, s.v. *Iele*.

⁵² M. Bărbulescu, *Culte...*, p.58; T. Pamfile, *Mitologie comparată*, București, 1916, p.401; V. Kernbach, *op.cit.*

⁵³ S.F. Marian, *Vrăji, farmece și desfaceri*, în *Analele Academiei Române. Memoriile secțiunii literare*, Seria II, XV, București, 1893, p.102-172.

⁵⁴ A.M. Marienescu, *op.cit.*, p.282-296.

⁵⁵ M. Bărbulescu, *Culte...*, p.55; D. Isac, *Praefecti Alae Silianae*, în *Ephemeris Napocensis*, II, 1992, p.151-158; M. Macrea, *Două inscripții romane inedite*, în *AISC*, I. 1, 1928-1932, p.110-111; A. Fochi, *op.cit.*, s.v. *Ielele*, s.v. *Cele Sfinte*; L. Șăineanu, *Ielele...*, p.14-20.

⁵⁶ *CIL*, 1002; N. Gostar, *Culte autohtone în Dacia romană*, în *AHA*, Iași, II, 1965, p.241-243.

⁵⁷ W. Drexler, *LexMyth.*, II, 2, p.2637; W. Drexler, L. Weniger, *LexMyth.*, II, 2, p.2642 apud N. Gostar, *op.cit.*

⁵⁸ D. Isac, *op.cit.*

⁵⁹ Gh.F. Căușianu, *op.cit.*, p.95.

⁶⁰ A. Gorovei, *op.cit.*, p.165; L. Șăineanu, *Ielele...*, p.14-20.

⁶¹ S. Pușcariu, *op.cit.*; A. Walde, I.B. Hoffman, *Lateinisches Etymologisches Wörterbuch*, apud M. Bărbulescu, *Interferențe...*, p.214-216.

La correspondance étymologique entre Sancta Diana et Sânziana a été signalée dès le XVIII-e siècle et puis elle a été reprise plusieurs fois. Cette épreuve-ci essayé a démontrer qu'il y a une correspondance mythologique entre ces divinités.

En analysant la mythologie antique et le matériel archéologique et le folklore roumain, j'ai observé une ressemblance évidente entre Diana et Sânziana. Il y a une correspondance serrée du point de vue iconographique, étymologique, et du point de vue des épithètes et de ses caractéristiques aussi.

La méthode de travail que j'ai employé est une méthode comparative et structuraliste, en même temps, et c'est G. Charachidze qui me l'a inspiré et il la nomme la méthode contrastive.